
Bodnár Lajos:

Teológiai antropológia a liberális Kovács Albert szemléletében

Abstract

The key figures of Hungarian liberal theology owe their theological views to the influence of Mór Ballagi, who studied with Christian F. Baur. Their theology focuses on the issue of human beings as religious entities. This paper argues that not all the co-workers, even one of the closest aide of Ballagi, Albert Kovács did not subscribe to the view of Ballagi about human beings, but he developed his own theological anthropology. It is the intent of this research to show the key concepts of Albert Kovács' anthropology which bear an influence on the entirety of his theology either directly or indirectly. One of the most important elements that has to be underlined is the statement that human beings innately religious. This is explained in details in three subsections: the religious instinct belongs to the spirituality of humankind, the human soul is 'akin' to that of God, and the intellectual development has a formative impact on the improvement and maturity of humankind. Secondly, the idea of practicing religion freely and the individual faith is a crucial and dominant issue in Kovács' thinking. Finally, the paper seeks to analyse his view on the doctrine of original sin, which is a core orthodox anthropological doctrine. While trying to delineate his liberal anthropology, it is indispensable to look at the statements of the representative figures of the new orthodoxy of Debrecen who sometimes exhibited or confessed seemingly similar, other times rather different doctrines. Finally, we shall reflect on how and why the views of liberal theology and new orthodoxy were partially integrated in modern Hungarian books written on Reformed Dogma.

Keywords: *anthropology, liberal theology, new orthodoxy, human beings*

Bevezetés

Magyar nyelvterületen a Schleiermacher-kultusz hatására már az 1840-es évektől egyre több lelkész egy jellegzetes romantikus-szabadelvű eszmeiség jegyében gondolkodik,¹ ám az igazán liberálisnak nevezhető irányzat lényegében 1860-1890 között határozta meg a teológiai gondolkodást,² létrehozva ezzel az ún. modern teológiát. 1890 után magyar nyelvterületen határozott hanyatlásnak indul ez az eszmerendszer, míg Németországban nagyjából az első világháborúig tart uralma, angol nyelvterületen pedig a fejlődésteológia és „Social Gospel” irányzataiban él tovább.³ Történelmi léptékkal mérve harminc év ugyan rövid időszak, ám ennek ellenére óriási hatást gyakorolt a korabeli és részben a mai teológiai szemléletre. Kibontakozása és hatása rövid idejének az egyik hátrányos következménye, hogy sokat polemizál, rámutat a valós vagy vélt hibákra a teológiai gondolkodásban, de ritkán tud egy jól meghatározott és részletesen leírt új irányt mutatni. Kovács Albert felismeri ezt, és amellett, hogy elismeri a polemikus hang használatát, meg is indokolja azt: „A modern theologia mostani hangja még inkább polemikus, – többet rombol, mint épít, s éppen ezért kedvenc állítása a hagyományos theologia hiveinek, hogy nem életre való, mert csak negatióból áll pozitív tételek nélkül. ... A modern theologia polemikus irányzata a dolog természetéből foly, mert okos gazda előbb széthordja a roskatag ház romjait, s csak azután épít ujat és erőset helyére.”⁴ Közel százötven évvel e mondat elhangzása után viszont azt is tudjuk, hogy gyakorlatilag a „roskatag ház” lerombolására fordítottak több energiát a liberális teológia képviselői, az új és erős ház felépítésére már nem került sor. Amint Márkus Jenő rámutat, „kiépített rendszert [...] a magyar (magyarországi) liberális

¹ Lukács Olga: *A felvilágosodás és a liberalizmus hatása az erdélyi egyházak kapcsolatára*. Presa Universitară Clujeană. Cluj Napoca [Kolozsvár], 2016. 125. p.

² Márkus Jenő: *A liberális szellem a református egyházban*. Pápa, 1939. 40. p.

³ Jacobs Manfred: *Liberale Theologie. Theologische Realenzyklopädie. Bd. 21. Leonardo da Vinci – Malachias von Armagh*. Walter de Gruyter. Berlin – New York, 1991. 64. p.

⁴ Kovács Albert: *A modern theologia. Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 1. sz. (1869) 4-5. p.

teológia nem adott. Heves harcai közepette nem volt ideje a szükséges elmélyedésre és a rendszer megfogalmazására. A rendszer azonban mégis megvolt, bár nem egy könyvben. Folyóiratokban, hetilapokban, könyvbe gyűjtött értekezésekben ismertté vált.⁵ Mintegy ötven évvel a modern teológia lehanyaglása után, Koncz Sándor megállapítja, hogy „tudományos könyvekben és cikkekben leggazdagabb a liberális teológia.”⁶ Kovács Ábrahám viszont azt is érzékeli, hogy – annak ellenére, hogy tagadják – a liberális teológusok is alkottak dogmákat, akár öntudatlanul is.⁷ Ezek a liberális dogmák pedig rendszerbe foglalva is megjelennek Kovács Ödön Dogmatikájában⁸. Azt a következtetést vonhatjuk le mindezekből, hogy a teológiai irodalom mennyisége terén a liberális teológia kiemelkedik nemcsak saját korának, hanem a következő koroknak az irányzatai közül is, ám összefoglaló és rendszerező művekben igen szegény. A teológiai intézetek tanáraiból alakult liberális csoportok (pestiek, sárospatakiak, enyediak)⁹ bár alapjában véve közös elveket vallanak, és ennek következtében egységesnek tekinthetők, mégis a részletkérdéseket tekintve gyakran eltérő álláspontokat képviselnek. Jól érzékelhető ez a Protestáns Egylet megalakulása idején, amikor négyféle, egymástól különböző alapszabály-tervezet érkezik be.¹⁰ Egyfelől tehát az összefoglaló és rendszerező művek hiányának következtében, másfelől a tanszabadság dogmája miatt kialakult kisebb csoportok nézetkülönbségeinek következtében a ma-

⁵ Márkus Jenő: *A liberális szellem a református egyházban*. Pápa, 1939. 40. p.

⁶ Koncz Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*. Debrecen, 1942. 6. p.

⁷ Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni újortodoxia vitája a liberális teológiával*. Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan. Budapest, 2010. 97. p.

⁸ Kovács Ödön: *Dogmatika*. Kézirat.

⁹ A csoportokhoz tartozó személyek neveit felsorolja Koncz Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*. Debrecen, 1942. 74-75. p.

¹⁰ Az 1871. október 3-i alakító közgyűlés naplója. *A magyarországi protestansegylet évkönyve*. szerk. Kovács Albert. Pest, 1871. 25. p. Bár ez közvetett bizonyíték, mégsem hagyható figyelmen kívül, hiszen a gyakorlati célok kitűzése és megvalósítása (ami a Protestáns Egyletben kellett megtörténjen) az eszmeiségtől, a gondolatvilágtól, a tanbeli állásponttól függ nagyrészt (másképp pedig a külső tényezőktől).

gyarországi liberális teológiát is nagyrészt az jellemzi, mint a nyugat-európai: a politikai és kulturális liberalizmus határozatlansága és bizonytalansága.¹¹ A hit terén a hagyományos egyházi, közösségi hittel szemben – amit dogmauralomként látnak a liberális teológusok – nagy hangsúlyt kap az egyén szabadságvágya.¹² Kovács Albert a hierarchiai- és dogmauralmat egyenesen a vallásosság egyik nagy ellenségének nevezi (a másik a materializmus).¹³

Jelen tanulmányban azt vizsgáljuk, hogy Kovács Albertnek az emberről alkotott teológiai képe milyen elemekből és hogyan állott össze. Témaválasztásomat indokolja, hogy kutatásaim szerint¹⁴ a liberális teológia emberképe az a kezdőpont, amire Kovács Albert liberális teológiai szemlélete felépül. Ilyenformán e tanulmány képezi a kiindulást egy lehetséges gondolatmenet felépítéséhez, ami hozzájárulhat a liberális teológia „eltérő világnézet”-ének¹⁵ a megértéséhez. Elsődleges forrásként mindenekelőtt Kovács vonatkozó cikkeit és tanulmányait használok fel, melyek a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap és annak melléklete, a Protestáns Tudományos Szemle, valamint az Egyházi Reform hasábjain jelentek meg, emellett más kortárs szerzőknek az ezekhez kapcsolódó írásaira is utalok. Másodlagos forrásként főleg

¹¹ Graf Friedrich Wilhelm: *Liberale Theologie. Evangelisches Kirchenlexikon. Internationale theologische Enzyklopädie. Bd. 3. L-R.* Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen, 1992. 86. p. Koncz Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása.* Debrecen, 1942. 72-74. p. külső és belső egységről beszél a magyar liberális teológiában, ám eddigi kutatási eredményeim ezt csak a liberális alaptanokra és nem a részletekre nézve igazolják. A kérdést egy kifejezetten erre irányuló kutatásnak kellene tisztáznia.

¹² Blaser Klauspeter: *Liberale Theologie. Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Bd. 5. L-M.* Mohr Siebeck. Tübingen, 2002. 310. p.

¹³ Kovács Albert: *Alakítsunk egyházi reformegyletet.* Kocsi Sándor nyomdája. Pest, 1870. 12. p.

¹⁴ Kutatómunkámnak csupán egy töredékét tárja fel jelen tanulmány, ezért előfordulhat, hogy egyes megállapításaim túlmutatnak e cikk határain. Kutatási eredményeimet doktori tézisben fogom összegezni.

¹⁵ Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni újortodoxia vitája a liberális teológiával.* Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan. Budapest, 2010. 66. p.

Márkus Jenő,¹⁶ Koncz Sándor,¹⁷ Kovács Ábrahám¹⁸ és Lukács Olga¹⁹ művei szolgálnak. A további források sorában az RGG,²⁰ TRE²¹ és EKL²² lexikonok vonatkozó kötetei állanak. Az elsődleges forrásokból származó idézeteket betűhú alakban, korabeli ortográfiával közlöm.

A liberális és újortodox teológiai vitát mélységeiben elemző Kovács Ábrahám fent említett művében precízen rámutatott, hogy „*látszólag nagyon hasonlóak a modern teológia és az új ortodoxia irányvonalai, azonban a szavak mögött teljesen eltérő világnézet áll, amely mindkét csoport missziói és egyháztársadalmi feladatvállalását meghatározta.*”²³ Ezt a megállapítást figyelembe véve, amellet, hogy Kovács Albert teológiai látását törekszem részletesen feltárni, a lehetőségekhez képest próbálok egy-egy fénysugarat vetíteni az újortodoxia képviselőinek dogmatikai álláspontjára is, valamint rámutatok a ma használatban lévő dogmatikáknak a liberális és újortodox nézőpontot szintetizáló véleményére is. Ebből a célból Sebestyén Jenő²⁴ és Kocsis Elemér²⁵ dogmatikáit fogom felhasználni.

¹⁶ Márkus Jenő: *A liberális szellem a református egyházban*. Pápa, 1939.

¹⁷ Koncz Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*. Debrecen, 1942.

¹⁸ Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni újortodoxia vitája a liberális teológiával*. Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan. Budapest, 2010.

¹⁹ Lukács Olga: *A felvilágosodás és a liberalizmus hatása az erdélyi egyházak kapcsolatára*. Presa Universitară Clujeană. Cluj Napoca [Kolozsvár], 2016.

²⁰ *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*. Bd. 5. L-M. Mohr Siebeck. Tübingen, 2002.

²¹ *Theologische Realenzyklopädie*. Bd. 21. Leonardo da Vinci – Malachias von Armagh. Walter de Gruyter. Berlin – New York, 1991.

²² *Evangelisches Kirchenlexikon. Internationale theologische Enzyklopädie*. Bd. 3. L-R. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen, 1992.

²³ Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni újortodoxia vitája a liberális teológiával*. Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan. Budapest, 2010. 66. p.

²⁴ Sebestyén Jenő: *Református dogmatika*. Iránytű Kiadó. Budapest-Gödöllő, 1994.

²⁵ Kocsis Elemér: *Református dogmatika*. Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola. Debrecen, 1998.

Kovács Albert liberális teológiai szemlélete

Kovács Albert közvetlenül külföldi tanulmányútja után, 1865-ben kapott meghívást a pesti Teológiai Akadémia tanári állására, ahol gyakorlati teológiai tárgyakat, illetve egyházjogot oktatott lényegében haláláig. Teológiai látását elsősorban cikkeiből, tanulmányaiból ismerhetjük meg, mivel könyv formájában csupán egy „Egyházjogtan”-t adott ki két füzetben a Protestáns Theologiai Könyvtár 10. köteteként (ám tematikájánál fogva ez a legkevésbé releváns mű a teológiai eszmerendszerének vizsgálatára), valamint kiadásra készen egy „Homiletika” kéziratot hagyott hátra, melyet végakarata szerint tanártársai adtak ki.²⁶ Teológiai témájú cikkeit elsősorban a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap” valamint ennek melléklete, a Protestáns Tudományos Szemle (1869-72) közölte. Később saját lapjában, az „Egyházi Reform”-ban (1871-74) és ennek utódában, az „Egyházi Szemlé”-ben (1874-76) jelentek meg írásai, valamint néhány hosszabb tanulmánya önálló füzetként lett kinyomtatva.

Teológiai látásnak bemutatása és elemzése során mindenekelőtt pontosítani kell, hogy Kovács Albert nem írt egy egységesnek mondható, a modern teológiai rendszert (mint saját teológiai rendszerét) bemutató könyvet, csupán néhány tanulmányt, amelyek nem feltétlenül dogmatikai jellegűek, hanem általában a liberális eszmeiséget vagy annak egy-egy konkrét gondolatát próbálják ráilleszteni a meglévő egyházi keretre. Ez egyrészt azért történt, mert nem volt rendszeres teológus, másrészt pedig azért, mivel – saját megfogalmazása szerint – „a roskatag ház romjait” akarta széthordani, mielőtt „ujat és erőset” épít a helyére.²⁷ Írásait tanulmányozva jól látható, hogy inkább a polemizálás és egy sajátos értelemben vett apológia területén érzi otthon magát. Nem véletlen, hogy a Protestáns Theologiai Könyvtár kötetei között mindjárt az elején ott találjuk Carl Hase „A protestáns

²⁶ Kovács Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. Hornyánszky V. Budapest, 1904.

²⁷ Kovács Albert: A modern theologia. *Protestáns Tudományos Szemle* 1. évf. 1. sz. (1869) 5. p.

polemika kézikönyve” című művét két kötetre bontva,²⁸ ugyanezen sorozat 7. köteteként pedig a Baur-tanítvány Heinrich Lang „Dogmatiká”-ját Kereszturi Sándor álnéven, maga Kovács Albert fordítja le és adja ki.²⁹ Mivel tehát Kovács Albert teológiai gondolkodását nem lehet elválasztani a többi modern teológusétól, igyekszem mind a közös, mind az eltérő pontokat megvilágítani. Elemzésem elkészítéséhez Kovács Albert hét írását használok főképpen, melyek a következők időrendi sorrendben: A modern theologia (1869),³⁰ Az ember vallásos lény (1869),³¹ Egy kis elmefuttatás (1869),³² Alakítsunk egyházi reformegyletet! (1870),³³ Hogy állott elő az új hit? (1870),³⁴ Elmélkedés liturgiánk fölött (1870),³⁵ Magyar protestans énekes könyv (1872-73).³⁶ A fenti írásokból tárul majd eléink, hogyan áll össze Kovács Albert liberális teológiai emberképe.

²⁸ Hase Károly: *A protestans polemika kézikönyve I.* (ford. Hegedűs János). Protestans Theologiai Könyvtár 2. Magyarországi Protestáns Egylet. Budapest, 1874. Hase Károly: *A protestans polemika kézikönyve II.* (ford. Hegedűs János). Protestans Theologiai Könyvtár 4. Magyarországi Protestáns Egylet. Budapest, 1875.

²⁹ Lang Henrik: *Keresztien dogmatika* (ford. Kereszturi Sándor). Protestans Theologiai Könyvtár 8. Magyarországi Protestáns Egylet. Budapest, 1877.

³⁰ Kovács Albert: A modern theologia. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 1. sz. (1869) 1-5. p.

³¹ Kovács Albert: Az ember vallásos lény. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 3. sz. (1869) 39-41. p.

³² Kovács Albert: Egy kis elmefuttatás. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 11. sz. (1869) 173-176. p.

³³ Kovács Albert: *Alakítsunk egyházi reformegyletet.* Kocsi Sándor nyomdája. Pest, 1870.

³⁴ Kovács Albert: Hogy állott elő az új hit? *Protestans Tudományos Szemle* 2. évf. 8. sz. (1870). 113-117. p. Kovács Albert: Hogy állott elő az új hit? (folytatás) *Protestans Tudományos Szemle* 2. évf. 21. sz. (1870) 328-332. p. Kovács Albert: Hogy állott elő az új hit? (folytatás és vége) *Protestans Tudományos Szemle* 2. évf. 22. sz. (1870) 342-346. p.

³⁵ Kovács Albert: Elmélkedés liturgiánk fölött. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap* 13. évf. 27. sz. (1870) 801-807. p.

³⁶ Kovács Albert: Magyar protestans énekes könyv. *Egyházi Reform* 2. évf. 12. sz. (1872) 359-375. p. Kovács Albert: Magyar protestans énekes könyv II. *Egyházi Reform* 3. évf. 1. sz. (1873) 1-16. p.

A liberális teológus emberképe

Kovács Albert teológiai antropológiájának három fő gondolata van, így jelen tanulmány is a következőkben három egységre oszlik. Először az ember és a vallás kapcsolatát próbálom feltárni Kovács szemlélete szerint, amelynek során újabb három alpontot különböztethetünk meg a vonatkozó gondolatcsoportok, fogalomkörök szerint: az ember vallásos lény; az emberi lélek „rokonsága” Isten Lelkével; az emberi lélek vallásos megnyilvánulásai a szellemi fejlettségtől függenek. Ezután kerül sor a szabadság kérdésére a vallással összefüggésben. Végül az utolsó egységben Kovács Albertnek a liberális teológia által kifogásolt tanhoz, az eredendő bűn dogmájához való hozzáállását próbálom meg körvonalazni.

A Ballagi által szerkesztett Protestans Egyházi és Iskolai Lap 1869-1872 között egy mellékletet adott ki Protestans Theologiai Szemle címmel, melynek szerkesztője ugyancsak Ballagi volt, főmunkatársa pedig Kovács Albert. A melléklet célja a liberális teológia orgánumává válni, hogy a „régí theologia” és az „új világnézet” közötti szakadékot áthidalja, a kettőt egymással kibékítse, összhangba hozza.³⁷ A kiadvány első száma e gondolat felvezetését hozza Kovács Albert és Kovács Ödön eredeti cikkeivel. A második szám tartalma is hasonló jellegű, ám abban nem eredeti munka, hanem egy francia cikk fordítása szerepel.³⁸ A harmadik számmal kezdődik meg lényegében a „modern theologia” eszmerendszerének bemutatása, és a sorban Kovács Albert antropológiai cikke az első: „Az ember vallásos lény.” Az írásnak ez az elhelyezése mutatja, hogy Kovács számára az antropológia az egyik kulcs a liberális teológia rendszerének megértéséhez (és elfogadásához). A cikk – mint címe is látható – a vallási igénynek az ember természetéből fakadó mivoltát mutatja be. Kovács antropológiájának ez az egyik sarkpontja, a másik az egyén szabadsága, amit a megalakuló reformegylet célkitűzé-

³⁷ Kovács Albert: A modern theologia. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 1. sz. (1869) 2. p.

³⁸ A *Revue des deux mondes*-ből Bokor József: A katolikus theologia Franciaországban. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 2. sz. (1869) 17-30. p. A cikk a PTSz következő számában folytatódik. Az eredeti írás Vacherot Étienne: La Théologie catholique en France. *Revue des deux mondes*. 76. kötet (1868. július-augusztus) 294-318. p.

sei között fejt ki, végül a harmadik pedig az eredendő bűn tagadása, az attól való mentesség, amelyről a „Magyar protestáns énekes könyv” című tanulmánya második részében találunk érdemi leírást, az új énekeskönyvbe felvehető illetve fel nem vehető énekek kapcsán. Vegyük tehát szemügyre, hogyan is vélekedik Kovács Albert e három kérdésről.

1. „Az ember vallásos lény”

A liberális teológiának az emberről alkotott képét vizsgálva mindeneke előtt azt kell észrevennünk, hogy a vallás meghatározásához Kovács emberi, azon belül is pszichológiai oldalról közelít: szerinte a vallás nem más, mint „az emberi szellemnek olyan törvénye, mint a testké a nehézkedés, s így természetes életszüksége”³⁹ Más helyen is hasonlóan fogalmaz: „a vallás ép oly alkotó eleme a léleknek, mint az értelem, az akarat, vagy az erkölcsi és esztétikai érzés.”⁴⁰ Testvére, Ödön is ugyanezt vallja: „az ember természeténél fogva vallásos lény. A szellemi élet legelső nyilatkozataival együtt felébred az ember vallásos szükséglete is, és ezen szükséglet kielégítést keres.”⁴¹ Ennek a meghatározásnak az alapja Kovács Albertnél⁴² és más liberális teológusoknál⁴³ is az ApCsel 17,26-28. A vallásnak, illetve a vallási igénynek az emberi lélekből való természetes származását pedig egyrészt az egyre inkább tért nyerő materializmus miatt hangsúlyozza, amit a vallás egyik nagy ellenségének tekint.⁴⁴ A lélekből származó, és így minden emberben

³⁹ Kovács Albert: Az ember vallásos lény. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 3. sz. (1869) 40. p.

⁴⁰ Kovács Albert: Hogy állott elő az új hit? *Protestans Tudományos Szemle* 2. évf. 21. sz. (1870) 331. p.

⁴¹ Kovács Ödön: *A vallásbölcsezet kézikönyve 2. A vallás lényege, vagy a vallás és a vallásos eszmék bölcseleti felfogásának története*. Protestans Theológiai Könyvtár 8. Magyarországi Protestansegyet. Budapest, 1877. 301. p.

⁴² Kovács Albert: Az ember vallásos lény. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 3. sz. (1869) 39-40. p.

⁴³ Ermel Gyula: A vallás fogalma. *Protestans Tudományos Szemle* 2. évf. 21. sz. (1870) 333. p.

⁴⁴ Kovács Albert: *Alakítsunk egyházi reformegyletet*. Kocsi Sándor nyomdaja. Pest, 1870. 12. p. Kovács Albert: Hogy állott elő az új hit? *Protestans Tudományos Szemle* 2. évf. 22. sz. (1870) 343. p.

közös vallási igény gondolatából kiindulva egy meglepő következtetésre is eljut: kimondja, hogy az istentagadó is vallásos. „Az ateistát hibásan ítelnék meg, ha azt állítanák, hogy hiányzik vallási tehetsége; sőt inkább, az ilyen feltűnő szenvedélylyel foglalkozik a vallással; de mivel keble szükségének egyik létező istenfogalom sem felel meg, ujat keres, és e közben tévútra jut.”⁴⁵ Figyelemreméltó ez a kijelentés, mivel rámutat: Kovács tisztában van azzal, hogy az ember – bármennyire is lelkébe van oltva a transzcendenssel való kapcsolat utáni vágy – mégis tévútra kerülhet. Noha ez a megállapítása helytálló, Kovács mégis tévútra jut, mégpedig azért, hogy kizárólag az ateistát látja tévúton járónak, és fel sem merül benne a lehetőség, hogy más, ugyancsak az Istent kereső ember (akár ő maga is) szintén tévútra kerülhet. Ennek a lehetőségnek a kizárása a liberális teológia egy másik tanából származik, amit alább mutatunk be.

„Az ember vallásos lény” szemléletből következik, hogy az emberi lélekben természet szerint megjelenő vallás fogalma a liberális teológia egyik alapgondolatához vezetett, hogy ti. a transzcendens Istent azonosítsa az immanens emberi lélekkel.⁴⁶ Ennek kapcsán Márkus először is azt állapítja meg, hogy a 19. század immanens irányú felfogása a teológiai gondolkodásban „azzal a következménnyel jár, hogy az érdeklődés nem terjed az immanencia határain túlra, hanem megmarad e határokon belül és itt keres kielégülést. A transzcendens világ elhomályosulásával az immanens világ fénye gyúl ki és ez a fény, érthetően, az immanens világ legmagasabbrendű alakja, az ember körül a legfényesebb.”⁴⁷ Ugyancsak Márkus mutat rá, hogy a Schleiermacher által bevezetett ún. „azonossági filozófia” gyakorolt ilyen hatást a teológiai gondolkodásra, melynek „lényege az, hogy alany és tárgy, immanens és transzcendens között legfeljebb a megjelenési formában és a felfogási módban, de nem elvileg van különbség.”⁴⁸ Kovács Albertnél ez a teljes és tökéletes azonosítás nem történik meg, hanem mindössze

⁴⁵ Kovács Albert: Az ember vallásos lény. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 3. sz. (1869) 41. p.

⁴⁶ Márkus Jenő: *A liberális szellem a református egyházban*. Pápa, 1939. 52. p.

⁴⁷ Ua. 41. p.

⁴⁸ Ua. 43. p.

a „rokonság” megállapításához jut el: „az emberi szellemnek [...] törvénye, [...] s így természetes életszüksége, hogy keresse istent, felszárnyaljon a szellemvilág központjához, az abszolút tökélyhez, melylyel érzi rokonságát még tökélytelenségében is.”⁴⁹ Nem azonosságról, hanem rokonságról beszél tehát, a transzcendens Istent tökéletesnek, az immanens embert tökéletlennek látja; ez a megfogalmazás tehát egyértelműen rámutat a radikális Ballagival szemben Kovács mérsékelt liberális álláspontjára. Értelmezési kérdést vet azonban fel egy másik, hasonló tartalmú kijelentése: „A mely vallásos szellem nyilatkozott a prófétákban, Jézusban, az új szövetségi könyvek íróiban, ugyanaz szól minden egészséges fejlettségű lélekben.”⁵⁰ Mivel nyilvánvaló azonosítást tesz a próféták, Jézus és az „egészséges fejlettségű” emberben megjelenő „vallásos szellem” között, feleletet vár, hogy mit is ért ez alatt a kifejezés alatt. Az eredeti szövegösszefüggésből kiemelve első reakcióként talán természetesnek tűnhet a „szellem” személyként való értékelése, tehát az Isten szellemével, Szent Lelkével való azonosítás, ám az eredeti szövegkörnyezet vizsgálata nyomán ezt a lehetőséget bátran elvethetjük. Miután ugyanis részletesen kifejti az inspiráció (isteni ihletettség) tanának tagadását, az idézetünk előtti mondatban kijelenti, hogy „a bibliát mély vallásos szellem sugalmazta.” Ennek fényében a kifejezés bizonyosan nem Isten Lelkét, hanem az Istennel való kapcsolat kialakítására törekvő szellemiséget, lelkületet jelöli. Ebben a megfogalmazásban is azt láthatjuk, hogy nem tesz egyenlőségjelet Isten Lelke és az emberi lélek közé, mint ahogy az azonossági teológia megkövetelné; és így egy újabb jelét találjuk Kovács nonradikális hozzáállásának.

Harmadsorban a vallás és a lélek természettől való szoros kapcsolata a fejlődés eszméjének is az alap gondolata:⁵¹ „miután az ember természeténél fogva vallásos lény, természetesen volt is mindig vallása,

⁴⁹ Kovács Albert: Az ember vallásos lény. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 3. sz. (1869) 40. p.

⁵⁰ Kovács Albert: Hogy állott elő az új hit? *Protestans Tudományos Szemle* 2. évf. 8. sz. (1870) 117. p.

⁵¹ A modern teológia fejlődéseszméjével a későbbiekben fogok bővebben foglalkozni, itt csupán a lelki-szellemi fejlődés vonzatát érintem.

belső szükség ösztönözte, hogy legyen, s önként értetik, hogy minden vallásnak, még a leghiányosabbnak is alapja az ember vallási tehetsége. De épen innen megfejtethető az is, hogy az embernek vallása mindig öszhangzásban áll szelleme fejlettségével.”⁵² Ennek következtében a vallásnak, mint eszköznek az alkalmazási köre és célja is bővül: nemcsak az Istennel való kapcsolat,⁵³ hanem az ember szubjektív boldogsága is céljá lép elő: „A kebelnek saját vallásos hite ránézve igaz vallás, mely habár a legalantabb fokon is áll objective, mégis subjective képes a benne igazán hívőt ép úgy boldogítani, mint a vallásos élet legfejlettebb alakja.”⁵⁴ Kovács gondolatmenetét követve ennek a kijelentésnek a valóságtartalmát nem tagadhatjuk, ugyanakkor feltétlenül rá kell mutatni arra is, hogy Kovács az egyént (és az egyéni hitet) mint egyedül állót szemléli, mintha senkivel semmilyen kapcsolatban nem lenne, sem emberileg, sem hitbelileg. Ezzel pedig eljutottunk az egyéni szabadság kérdéséhez is.

Vessünk egy pillantást az „újortodox” hitvalló álláspontra is. Abban nem kételkednek ők sem, hogy „az ember vallásos lény” lenne, vagyis hogy az emberi lélekben megvan egy ösztön a transzcendens, a mindenható Isten felé fordulni. Különbséget látnak viszont abban, hogy a vallás igazságai milyen alapokra épülhetnek. A liberális Kovács Alberttel szemben a hitvalló Balogh Ferenc nem az emberi lelket, ill. lelkiismeretet tartja megfelelő alapnak, mivel az egyrészt számtalan külső hatásnak van kitéve, melyek eltéríthetik az Isten felé vezető útról, másrészt pedig azért, mert a lelkiismeret és a transzcendens felé forduló vágy más-más népeknél más-más „szellemi tünetet” mutat. Ezzel egyidejűleg arra is felhívja a figyelmet, hogy egyáltalán a lélek „örök követelményei” is kornak, hovatartozásnak, értelmi fejlettségnek és vallási vagy filozófiai irányzatokhoz való hovatartozásnak a korlátai között mozognak, ezek általi meghatározottság jellemzi

⁵² Kovács Albert: Az ember vallásos lény. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 3. sz. (1869) 40. p.

⁵³ Ermel Gyula: A vallás fogalma. *Protestans Tudományos Szemle* 2. évf. 21. sz. (1870) 332. p.

⁵⁴ Kovács Albert: Az ember vallásos lény. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 3. sz. (1869) 41. p.

őket.⁵⁵ Mivel tehát az emberi lélekben elvileg azonos mértékben és azonos módon jelenlevő vallási ösztön szélsőségeig terjedő változatos formában és ugyancsak szélsőségeig terjedő változatos tartalommal jelentkezik az emberi társadalmakban, de facto az egész emberiségben, nem meglepő, hogy eljut arra a következtetésre: „az emberiség [...] a tanított és nem a tanító.”⁵⁶ Azonnal feltűnik, hogy Kovácshoz hasonlóan ugyanabból a tényből – ti. a különböző népekben és társadalmakban különböző módon és mértékben jelentkező vallási igény tényéből – indul ki Balogh is, ám ő ennek ellenére egészen ellentétes következtetésre jut.⁵⁷ Ennek a különbözőségnek a magyarázatát abban találhatjuk fel, hogy a liberális teológia képviselői – köztük Kovács Albert is – emberközpontú világképet és teológiát alakítottak ki, azzal számoltak. Ennek következtében még a legmesszebbmenő következtetésük is csak odáig jutott, hogy „fölöttünk az igazság elérhetlen távolban lebeg, s szerencséseknek mondhatjuk magunkat, ha csak néhány sugara is behat sziveinkbe. Mi keresők vagyunk, kik arra törekszünk, hogy a végtelent, mely szívünk mélységeit mozgatja, ki tudjuk fejezni; de ugyanakkor jól tudjuk, hogy még a legtökélyesebb kifejezés is csak a gyermek gyűjtelékéhez hasonlít”⁵⁸ Látják tehát az igazság távoli mivoltát, de nem képesek kitörni önnön korlátaik közül. Velük szemben az újortodox teológia átlépi ezt a korlátot akkor, amikor kimondja, hogy „rajtunk kívül is levő történeti tényre, czélelésre képességet adó élő példányra van szükség, kihez kell szabni, mérni lelkünk tényeit... fensőbb irányu vágyainknak is csak ő képes kielégítést

⁵⁵ Balogh Ferenc: Tájékoztató pontok a theologia terén. *Evangeliumi Protestáns Lap* 3. évf. 5. sz. (1877. február 2.) 41. p.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Kovács Ábrahám többször is rámutat a modern és újortodox irányzatok vitájának erre a jellegzetességére más teológiai kérdések kapcsán. Vö.: Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni újortodoxia vitája a liberális teológiával*. Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan. Budapest, 2010. 134. 156. 162. 199. p.

⁵⁸ Kovács Albert: Egy kis elmefuttatás. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 11. sz. (1869) 174. p.

adni.”⁵⁹ Így válik teocentrikussá és krisztocentrikussá az újortodoxia világképe, és ezzel biztosítja magát a megsemmisülés ellen, éppúgy, ahogy a heliocentrikus világkép is győzelmet aratott a kora újkorig uralkodó geocentrikussal szemben. Természetesen más idői és tartalmi keretek között, más arányokban és más felekkel zajlott ez az összeütközés a teológiában, mint a kozmológiában, de mindkét esetben bebizonyosodott, hogy a korlátok közé szorított gondolkodás – legyen az akár a végtelenség korlátja – előbb-utóbb túlhaladottá válik.

A mai dogmatikai álláspontot keresve azt látjuk, hogy Sebestyén Jenő egyetért azzal a gondolattal, hogy „a vallás az ember lényegéhez tartozik és ezért egyetemes jellegű”, ám ő ugyanakkor arra is rámutat, hogy nemcsak hogy nem azonos az emberi lélek az isteni lélekkel, hanem még csak nem is rendelkezik teljes ismerettel arról, hanem csupán képessége van rá, hogy megfelelő feltételek esetén megismerje Istent.⁶⁰ Észrevehetjük tehát, hogy a liberális és az újortodox vélemény ötvöződik Sebestyénnél, mégpedig olyanformán, hogy a közös liberális-újortodox álláspontot (hogy ti. az ember lényéhez hozzátartozik a vallás) is hangsúlyozza, ám ezen túl a hitvalló teológia álláspontját helyesli.

2. „Hadd fejezze ki...”

Ballagi Mór nagyon radikálisan de ugyanakkor elég körmönfontan fogalmaz az egyén vallási és hitbeli szabadságával kapcsolatban: „az hogy én mikép képzelem viszonyomat istenhez, mit hiszek vallásos igazságnak, mit nem, minthogy ezzel senki jogát nem sértem, a társadalom joghatósága alá nem tartozhatik s abba senkinek, sem állam, sem egyház nevében szólója nem lehet.”⁶¹ Kovács Ábrahám rámutat, hogy Ballagi nem akarja szétválasztani a politikai liberalizmust az egyháztól, sőt „politikai világnézeti látásmódját reflektálatlanul vagy éppen nagyon tudatosan átviszi a vallási életre és ott olyan liberális,

⁵⁹ Balogh Ferenc: Tájékoztató pontok a theologia terén. *Evangeliumi Protestáns Lap* 3. évf. 5. sz. (1877. február 2.) 41. p.

⁶⁰ Sebestyén Jenő: *Református dogmatika I.* Iránytű Kiadó. Budapest-Gödöllő, 1994. 132. p.

⁶¹ Ballagi Mór felolvasása. *A magyarországi protestánsok évkönyve. Az 1871-iki pesti alakuló közgyűlés naplója.* szerk. Kovács Albert. Pest, 1871. 19. p.

radikális álláspontot képvisel, amely az egyház lényegével nem egyezik,⁶² és teszi ezt azért, mert „az egyéni, emberi szabadságot tette meg az abszolút kritériumnak.”⁶³ Kovács Albert viszont – Ballagától eltérően – nem a politikai liberalizmust teszi meg az egyén vallásos szabadsága alapjának, hanem – mint már láthattuk – az egyénenként eltérő mértékű szellemi fejlettséget. Ez a gondolat jelenik meg a reformmegylet célkitűzései között is: „a keresztyénség magasztos vallás-erkölcsi tartalmát az emberiség mindig értelmi fejlettségének megfelelő alakban igyekezett kifejezni; s hadd fejezze ki ezután is mindenki oly formulákkal, melyeket legjobban megért.”⁶⁴ Ballagi és Kovács megfogalmazása között jól érzékelhető a különbség: míg előbbi az Istenhez való viszonyát és a hit tartalmát tekintve követeli meg az egyéni szabadságot, tehát gyakorlatilag senkivel nem közösködik, addig utóbbi lát egy közös lényezet, amit a különböző „értelmi fejlettségű” emberek, mint egyének, különböző formában fejezhetnek ki. Ballagi tehát a vallás tartalmát és formáját is, míg Kovács lényegében csak a formáját kívánja az egyéni szabadság hatáskörébe utalni.⁶⁵ Ugyanakkor ez utóbbi is elfeledkezik arról, hogy – mivel az ember alapvetően társas lény, társadalomban él, vallását is közösségben éli meg, gyakorlatilag folyamatosan érintkezik más emberekkel, kapcsolatot épít vagy bont fel, stb. – akár tetszik akár nem, akár a szabadság korlátozásnak tekintjük, akár nem, szükséges bizonyos közös szabályok kidolgozása a civilizált együttélés és vallásgyakorlás érdekében. Pál apostol nem véletlenül zárja az 1Kor 14-et azzal az intelemmel, hogy „mindenek ékesen és jó renddel legyenek.” (1Kor 14,40), miután a közösségre zavaróan ható nyelveken szólást és a mindenki által érthető prófétálást szembeállítja egymással. Jelen összefüggésben a nyelveken szólást tekinthetjük az egyéni hit

⁶² Kovács Ábrahám: *Hítvédelem és egyháziasság. A debreceni újortodoxia vitája a liberális teológiával*. Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan. Budapest, 2010. 161. p.

⁶³ Ua. 162. p.

⁶⁴ Kovács Albert: *Alakítsunk egyházi reformmegyletet*. Kocsi Sándor nyomdaja. Pest, 1870. 13. p.

⁶⁵ Más kérdés, hogy ezt az elméletet Kovács Albert sem valósítja meg teljesen, hiszen a liberális teológia modernségének bővületében mégiscsak beleszól a vallás és a hit tartalmi kérdéseibe is, tehát öntudatlanul bár, de következetlen lesz.

egyéni formulákkal történő megnyilvánulásának, amely által az ember kizárólag magát építi (v4.), és amely ebből a szempontból – bármilyen „fejlettségi fokon” legyen is – ugyanazt a hatást fejt ki, ám a prófétálás az, ami a közösség által meghatározott és mindenki által elfogadott formában történik, amit aztán ebből következőleg mindenki meg is ért. Természetesen a közösségi vallásgyakorláshoz nemcsak egy közös jel- és fogalomrendszer (szókincs) szükséges, hanem az is, hogy azok azonos „fejlettségűek” legyenek (a szavak azonos jelentéssel bírjanak mindenki számára). Ennek hiányában a hiábavaló a közös tartalom és közös forma, az egymástól nagy mértékben eltérő értelmi-szellemi fejlettség következtében vagy egyik, vagy másik oldal számára élvezhetetlenné válik, megszűnik erőforrás lenni a vallás. Ha a szellemileg fejlett emberhez alacsony értelmi szinten szólunk, akkor történik meg az, amit a liberális teológusok észrevettek és korrigálni akartak, hogy ti. az intelligencia elfordul az egyháztól, mert a vallásos igazságokat a tudományok által túlhaladottnak látja. Ha viszont az alacsony szellemi fejlettségű emberhez szólunk a magas tudományok nyelvén, az következik be, ami a liberális teológia idején: a templomok a kezdeti lelkesedés után ismét kiürülnek, mert a tudományok eredményei – bármennyire valóságok is legyenek – túl magasak, és ennek következtében érthetetlenek, sőt hitet rombolók az egyszerű ember számára.

Az egyéni szabadság kérdését Kovács Albert rendkívül komolyan veszi, és nem csak önmagára vagy csak a liberális teológusokra terjeszti ki, hanem tanbeli ellenfeleire, a hitvalló teológia képviselőire is. Bár kemény vitái, néha személyeskedésbe hajló polémiai voltak a debreceni újortodoxia képviselőivel, a tanszabadság szellemében mégis tisztelte őket és az általuk vallott tanokat annyira, hogy az új énekeskönyv kapcsán a velük való egységre és nem a tőlük való elszigetelődésre törekedett. Ezt az álláspontját kétszer is kihangsúlyozta: véleménye szerint a három felekezet használatban levő négy énekeskönyvéből „ki lehetne válogatni annyi jó darabot, mennyi egy könyv számára éppen elég, [...] és egy sem találtatnék köztük, melynek dogmatikai tartalma ellen akár egyik, akár másik felekezet, akár egyik, akár másik teológiai iskola kifogást tehetne.”⁶⁶ Az úrvacsorai énekekről is

⁶⁶ Kovács Albert: Magyar protestans énekes könyv. *Egyházi Reform* 2. évf. 12. sz. (1872) 370. p.

megjegyz, hogy „egyik sem igen kitűnő költemény, de dogmatikai tartalmok ellen semmi kifogás nem lehet sem modern, sem orthodox kálvinista részről...”⁶⁷

3. „Leginkább kifogásolható”

Az egyéni szabadság gondolata nem az egyetlen, amit a liberális teológia átvett a politikai liberalizmus eszmerendszeréből. A meliorizmus⁶⁸ alapján állva a liberális teológusok tagadják az eredendő bűn tanát. Az unitárius Simén Domokos meglátása szerint „az eredendő bűn hitformájoknak [a zsidóságénak] egy részét tette, a melyet elődeik némely bibliai helyek téves értelmezéséből merítettek.”⁶⁹ Kovács Ábrahám rámutat, a szerző nemcsak az idézett művében, hanem más írásában is ezt az álláspontot hangoztatja,⁷⁰ mégpedig azért, mert „az eredendő bűn, vagyis a teljes megromlottság tana” a modern „korszellemmel össze nem egyeztethetők.”⁷¹ Kovács Albert is ezt vallja, amint az énekválogatásából kiderül, bár néha ebben a kérdésben is következetlenséggel vádolható meg. A „Ne szállj perbe énvelem” kezdetű ének⁷² 2. szakaszát, melyben az eredendő bűn fogalma is megjelenik, két

⁶⁷ Kovács Albert: Magyar protestáns énekes könyv II. *Egyházi Reform* 3. évf. 1. sz. (1873) 2. p.

⁶⁸ A meliorizmus a társadalmi és politikai liberalizmus egyik alapgondolata, mely szerint az ember alapvetően jó illetve jobbá tehető.

⁶⁹ Simén Domokos: A szabadirányu keresztyénség állása, előnye és teendője a keresztyénségben. *A magyarországi protestansegylet évkönyve. Az 1872-iki pesti második közgyűlés naplója.* szerk. Kovács Albert. Pest, 1872.

⁷⁰ Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni újortodoxia vitája a liberális teológiával.* Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan. Budapest, 2010. 163-164. p.

⁷¹ Zsigmond Sándor: Gondolat-töredékek és néhány vonás a magyarországi modern theologiai irányról II. *Magyar Protestans Egyházi és Iskolai Figyelmező.* 6. évf. 3. sz. (1875) 117. p.

⁷² A korabeli magyarországi énekeskönyvben 162. szám alatt, a korabeli erdélyi énekeskönyvben pedig 63. szám alatt jelent meg. A mai énekeskönyvekben is megtalálható: az 1948-as kiadásban 205., az 1996-os kiadású „egyetemes” énekeskönyvben pedig 307. szám alatt.

írásában is elutasítja.⁷³ Megjegyzendő azonban, hogy míg előbbi cikkében az egész éneket elmarasztalja, utóbbi írásában már – a 2. és 5. szakaszok kivételével, melyek az eredendő bűnről és Krisztus váltsághaláláról szólnak – az éneket kitűnőnek és hibátlannak minősíti. A két egymással ellentétes megfogalmazás kissé megzavarja a kutatót, és felveti a következtelenség lehetőségét. Tény, hogy ezzel is megvádolható a szerző, ám ha megpróbálunk belehelyezkedni a gondolatmenetébe, inkább arra gondolhatunk, hogy – az idealizmus korában élén – egyszerűen sarkításokat, túlzásokat használ mind a két esetben. Más szóval: egy alkalommal az egész éneket a „leggyarlóbb költészet s legcsekélyebb vallásos melegség” illetve „dogmatikai és etikai tekintetben is leginkább kifogás”-olható vádjával érinti, pusztán azért mert két szakasz a modern teológiával össze nem egyeztethető gondolatot tartalmaz; más alkalommal viszont, amikor pozitív példákat akar felhozni, ismét erre az énekekre is hivatkozik, mint „kitűnő és hibátlan”-ra – természetesen az említett szakaszok kivételével. E magyarázat mellett egy másik lehetőség is elképzelhető: három év alatt, ami a cikkek írása között eltelt, valamilyen – a kutatás jelen állásában még ismeretlen – hatásra némileg megváltozott a szemlélete, így hát amit korábban teljes mértékben elvetett, későbbben megrostált formában elfogadott.

A liberális állásponttal az eredendő bűn kérdésében is szemben áll az újortodoxia. Érdekes módon nemcsak a Bibliára, hanem egy filozófusra – konkrétan Immanuel Kant-ra (akinek a filozófiáját továbbgondolja Fichte, Schelling és Hegel) – hivatkozva állapítja meg, hogy „az emberi bűnösség és ennek érzete általános” valamint, hogy „az erkölcsi küzdelem legnagyobb erélyessége mellett is a mi erkölcsiségünk tökéletlen és teljes fogyatkozásokkal s következőleg a legnagyobb erőfeszítés is az emberi szív szükségseinek meg nem felelhet.”⁷⁴ Ebből pedig levonják a következtetést: „hamisan számítanak, kik az ember

⁷³ Kovács Albert: Elmélkedés liturgiánk fölött. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 13. évf. 27. sz. (1870) 804. p. Kovács Albert: Magyar protestáns énekes könyv II. *Egyházi Reform* 3. évf. 1. sz. (1873) 2. p.

⁷⁴ T. M.: Bűnösség és váltság. *Evangeliumi Protestáns Lap* 1. évf. 7. sz. (1875. február 12.) 63. p.

bűnösségét könnyedén veszik, kik a bűnről azt tartják, hogy az a mivelődés haladása és finomodásával mindinkább elenyészik.”⁷⁵ Az emberi lélekről alkotott képpel szemben – amely közös kiinduló pont mellett ellentétes következtetéseket hozott a liberális és az újortodox teológiában – az eredendő bűn esetében a liberálisok a korszellemre hivatkozva tagadják azt, az újortodoxok pedig a kanti filozófia és a Szentírás tanításait egyaránt felhasználják annak igazolására. Az idealizmussal összhangban levő és annak egyik elemeként megjelenő meliorizmus tarthatatlanságát a liberális teológia számára lényegében majd csak az első világháború borzalmai fogják bizonyítani.

A mai dogmatikák közül Kocsis Elemér hívja fel a figyelmet arra, hogy az (új)ortodoxia tanítása az eredendő bűnről szinte kizárólag a Gen 3-ban leírt bűneset-történetre van alapozva, amelyben viszont nincs szó sem eredendő, sem pedig örökletes bűnről, sőt a dogmatörténetben is csak viszonylag későn, a 3-5. századokban jelenik meg.⁷⁶ Ezen a téren tehát mintegy igazolja a liberális szemléletet az eredendő bűn tagadásáról, vagyis hogy nem maga a bűn öröklődik nemzedékről nemzedékre, tehát a bűn átöröklődésének formaiságát, „külsőséget” tagadja, ugyanakkor viszont azt is rögzíti, hogy a meliorizmus liberális felfogásával ellentétben „a bűn nem átmeneti stádium az ember életében és az emberiség történetében, hanem emberi létünk állandó kísérője,”⁷⁷ tehát az ember nem szabadulhat meg tőle, földi életében állandóan alá van vetve, vagyis ezzel a kijelentéssel lényege, értelme szerint megerősíti az eredendő bűn hagyományos tanát és lerombolja a liberális gondolatot.

Következtetések

Koncz Sándor kijelentése, mely szerint „a liberális teológia nem dogmatikus. [...] Kritikai karakterénél fogva negatív jellegű. A »tények«

⁷⁵ Ua. 64. p.

⁷⁶ Kocsis Elemér: *Református dogmatika*. Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola. Debrecen, 1998. 122. p.

⁷⁷ Ua. 124. p.

teológiája akar lenni, de tények helyett azok kétségbevonását hozza,⁷⁸ Kovács Albert teológiai gondolkodására és munkásságára is jellemző. Kovács Ábrahám megállapítja, hogy „valójában az idő mutatta meg, hogy a politikai és társadalmi liberalizmus egyházi talajba való átültetése minden jó szándék mellett nem érte el a célját,” és a debreceni újortodoxia valószínűleg meg a liberalizmus szándékát, hogy egyedülálló módon elősegítse a magyar református egyház megújulását.⁷⁹

Kutatásom során arra törekedtem, hogy Kovács teológiai gondolkodását ne önmagában szemléljük. Több síkon is kapcsolódási pontokat kerestünk: törekedtünk gondolkodásvilágának a modern teológia képviselői között való elhelyezésére, megkeresve úgy a közös pontokat, mint az eltéréseket. A liberális gondolattal szemben rámutattunk az újortodoxia álláspontjára is, valamint felvázoltuk a mai dogmatikák szemléletét is, amelyek megkeresik úgy a liberális, mint a hitvalló vélemények igazságtartalmát és szintetizálják azokat.

Kovács Albert liberális teológiai gondolkodásának az alap gondolatát, melyből az összes többi modern nézet származhatott, a teológiai antropológiában fedezhetjük fel: a politikai és társadalmi liberalizmus emberközpontúsága volt a teológiai liberalizmus gondolati kezdőpontja. A kettő közötti kapcsolatra az eddigi kutatások is rámutattak, de ilyen hangsúlyosan nem jelölték meg alapként. A materializmus elleni küzdelem részeként Kovács Albert és vele együtt más liberális teológusok is kihangsúlyozzák, hogy az embernek emberi mivoltához tartozik a transzcendenssel való kapcsolat keresése, a vallás gyakorlása. Ezzel a gondolattal az újortodox Balogh Ferenc is egyetért. A vallásos vágyak kielégítésének módja minden ember egyéni szabadságában áll, vallják a liberálisok. Csakhogy míg a radikális Ballagi a politikai liberalizmus szabadságtanát próbálja átültetni egyházi közegbe, addig Kovács szemléletében az ember vallásgyakorlása egyéni szabadságának a tana az emberek különböző fejlettségű lelki-szellemi

⁷⁸ Koncz Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*. Debrecen, 1942. 78. p.

⁷⁹ Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni újortodoxia vitája a liberális teológiával*. Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan. Budapest, 2010. 206. p.

mivoltából következik szükségszerűen. Innen ered az egyéni hit fontossága a dogmákkal szemben is. A társadalmi liberalizmus másik tanának, a meliorizmusnak a vallásos közegbe való átültetése pedig szinte egyenes úton vezetett az eredendő bűn tagadásához, az emberi bűn közönséges tévedéssé minősítéséhez. Ugyanakkor a kétféle liberalizmus különbözősége is látható: míg a társadalmi liberalizmus számára a vallás inkább kerékkötő, Kovács szerint az embernek természetéből fakad az érdeklődése a transzcendens iránt, a vallás alapja „*a lélek törvénye s természetes életösztöne*.”⁸⁰ Figyelemre méltó, hogy a modern és hitvalló irányok közötti szakadékoknak a dogmatikai viták általi elmélyítése helyett Kovács Albert többször is a két oldalnak az egységben tartására törekszik. Fő célja tehát nem egy teológiai eszmeiségnek a győzelmét kivívni, hanem az Anyaszentegyházat építeni, aminek eszközeként ő az emberközpontú liberális teológiát tartja a legmegfelelőbbnek.

Felhasznált irodalom

Az 1871. október 3-iki alakító közgyűlés naplója. *A magyarországi protestansegylet évkönyve*. szerk. Kovács Albert. Pest, 1871. 5-64. p.

Ballagi Mór felolvasása. *A magyarországi protestansegylet évkönyve*. Az 1871-iki pesti alakuló közgyűlés naplója. szerk. Kovács Albert. Pest, 1871. 6-23. p.

Balogh Ferencz: Tájékoztató pontok a theologia terén. *Evangeliumi Protestáns Lap*. 3. évf. 5. sz. (1877. február 2.), 41-43. p. *Evangeliumi Protestáns Lap*. 3. évf. 6. sz. (1877. február 9.) 52-56. p.

Blaser Klauspeter: Liberale Theologie. *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*. Bd. 5. L-M. Mohr Siebeck. Tübingen, 2002. 310-314. p.

Bokor József: A katolikus theologia Franciaországban. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 2. sz. (1869) 17-30. p.; 1. évf. 3. sz. (1869) 33-39. p.

Ermel Gyula: A vallás fogalma. *Protestans Tudományos Szemle* 2. évf. 21. sz. (1870) 332-334. p.

Evangelisches Kirchenlexikon. Internationale theologische Enzyklopädie. Bd. 3. L-R. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen, 1992.

⁸⁰ Kovács Albert: Az ember vallásos lény. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 3. sz. (1869) 40. p.

Graf Friedrich Wilhelm: Liberale Theologie. *Evangelisches Kirchenlexikon. Internationale theologische Enzyklopädie. Bd. 3. L-R.* Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen, 1992. 86-98. p.

Jacobs Manfred: Liberale Theologie. *Theologische Realenzyklopädie. Bd. 21. Leonardo da Vinci – Malachias von Armagh.* Walter de Gruyter. Berlin – New York, 1991. 47-68. p.

Kocsis Elemér: *Református dogmatika.* Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola. Debrecen, 1998.

Koncz Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása.* Debrecen, 1942.

Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni újortodoxia vitája a liberális teológiával.* Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan. Budapest, 2010.

Kovács Albert: A modern theologia. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 1. sz. (1869) 1-5. p.

Kovács Albert: *Alakítsunk egyházi reformegyletet.* Kocsi Sándor nyomdája. Pest, 1870.

Kovács Albert: Az ember vallásos lény. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 3. sz. (1869) 39-41. p.

Kovács Albert: Egy kis elmefuttatás. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 11. sz. (1869) 173-176. p.

Kovács Albert: Elmélkedés liturgiánk fölött. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap* 13. évf. 27. sz. (1870) 801-807. p.

Kovács Albert: Hogy állott elő az új hit? *Protestans Tudományos Szemle.* 2. évf. 8. sz. (1870) 113-117. p.; 2. évf. 21. sz. (1870) 328-332. p.; 2. évf. 22. sz. (1870) 342-346. p.

Kovács Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan.* Hornyánszky V. Budapest, 1904.

Kovács Albert: Magyar protestans énekes könyv. *Egyházi Reform* 2. évf. 12. sz. (1872) 359-375. p.; 3. évf. 1. sz. (1873) 1-16. p.

Kovács Ödön: *A vallásbölcselet kézikönyve 2. A vallás lényege, vagy a vallás és a vallásos eszmék bölcseleti felfogásának története.* Protestans Theologiai Könyvtár 8. Magyarországi Protestansegyület. Budapest, 1877.

Kovács Ödön: *Dogmatika.* Kézirat.

Lukács Olga: *A felvilágosodás és a liberalizmus hatása az erdélyi egyházak kapcsolatára.* Presa Universitară Clujeană. Cluj Napoca [Kolozsvár], 2016.

Márkus Jenő: *A liberális szellem a református egyházban.* Pápa, 1939.

Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Bd. 5. L-M. Mohr Siebeck. Tübingen, 2002.

Sebestyén Jenő: *Református dogmatika* Iránytű Kiadó. Budapest-Gödöllő, 1994.

Simén Domokos: A szabadirányu keresztyénség állása, előnye és teendője a keresztyénségben. *A magyarországi protestansegylet évkönyve. Az 1872-iki pesti második közgyűlés naplója.* szerk. Kovács Albert. Pest, 1872. 79-109. p.

T. M.: Bűnösség és váltság. *Evangeliumi Protestáns Lap* 1. évf. 7. sz. (1875. február 12.) 63-64. p.

Theologische Realenzyklopädie. Bd. 21. Leonardo da Vinci – Malachias von Armagh. Walter de Gruyter. Berlin – New York, 1991.

Vacherot Étienne: La Théologie catholique en France. *Revue des deux mondes.* 76. kötet (1868. július-augusztus) 294-318. p.

Zsigmond Sándor: Gondolat-töredékek és néhány vonás a magyarországi modern theologiai irányról II. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező.* 6. évf. 3. sz. (1875) 117-142. p.